

УДК 821.161.2-3

ХУДОЖНІЙ ПСИХОЛОГІЗМ І ЗАСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ В МАЛІЙ ПРОЗІ В. ПІДМОГИЛЬНОГО

Акулова Н.Ю., Дацева А.В.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті розглянуто специфіку психологізму в малій прозі В. Підмогильного. Доведено, що в творах письменника соціальна проблематика завжди має філософський або психологічний підтекст. Достовірне відтворення душевного світу героїв, моделювання характерів відбувається через комбіноване застосування основних форм психологізму і, відповідно, властивих їм засобів та прийомів.

Ключові слова: художній психологізм, засоби характеротворення, внутрішній монолог, портрет, пейзаж, інтер'єр, хронотоп.

Постановка проблеми. Валер'ян Підмогильний – одна з найбільш колоритних постатей доби «розстріляного відродження». У творчому доробку митця чільне місце посідає його мала проза, в якій художник слова особливу увагу приділяє дослідженню внутрішнього світу персонажів і через думки, почуття, настрої показує їх в умовах складної доби суспільних потрясінь. Художня цінність творчості письменника сьогодні не викликає сумнівів, однак деякі аспекти його доробку залишаються недостатньо висвітленими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському літературознавстві характерною тенденцією стало звернення вчених до малої прози В. Підмогильного в контексті комплексних досліджень його спадщини (О. Галета, В. Мельник, М. Тарнавський). З'явилися спроби її аналізу в компаративному плані (Є. Лепьохін). Привертають увагу також праці, присвячені розгляду малої прози письменника у філософсько-екзистенційній площині (В. Колп, О. Стадніченко). «Ірраціональний психологізм» як основу художнього мислення В. Підмогильного акцентував К. Дуб. «Внутрішня» людина в новелах і оповіданнях прозаїка стала предметом дослідницької уваги Р. Мовчан. У розвідках Л. Коломієць, Х. Костенко, С. Луцій, І. Мазуренко, Н. Мафтин мала проза митця в аспекті художнього психологізму розглядалась лише принагідно.

Мета статті. Сказане засвідчує актуальність запропонованої розвідки і дозволяє визначити її мету – на прикладі малої прози розкрити психологічну майстерність В. Підмогильного. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: вивчити форми, засоби і прийоми втілення психоаналітичних рефлексій у творах прозаїка; розглянути художнє дослідження письменником психіки людини в екстремальній ситуації; з'ясувати особливості репрезентації внутрішнього світу людини у прозі митця в аспекті характеротворення.

Виклад основного матеріалу. Культурна ситуація кінця XIX – початку XX ст. небезпідставно діагностується сучасними дослідниками як «курс ірраціоналізму» [2], відгук якого знаходимо і в українській літературі 1920-х рр. Саме в цей час набуло поширення вчення З. Фрейда. Безпосередній вплив ідей австрійського психоаналітика помітний у творчості В. Підмогильного. Як зазна-

чає Л. Череватенко, письменник навіть «оголосив себе правовірним фрейдистом» [5, с. 41]. Особливу прихильність митця до теорії інстинктів засвідчує також його дослідження «Іван Нечуй-Левицький (спроба психоаналізу творчості)».

Уже перша збірка оповідань молодого автора «Твори. Том 1» розкрила проблемно-тематичний діапазон усієї творчості письменника – підсвідомі нюанси психіки людини (переважно молоді), які насправді керують її поведінкою, вчинками, власне життям. Героїв ранніх оповідань «Важке питання», «Пророк», «Добрий Бог», «На селі», «Ваня», «Старець», «Гайдамака» об'єднує пошук відповідей на складні питання, пов'язані з такими поняттями, як життя і смерть, стать і культура. Щоправда, «конфлікт між інстинктом і розумом, – зазначає М. Тарнавський, – зображується тут просто, навіть буквально» [4, с. 37].

Обсервацію впливу підсвідомого на поведінку своїх героїв В. Підмогильний часто здійснює через внутрішній монолог. Яскравий приклад – оповідання «Добрий Бог», у якому автор подає психологічний самоаналіз героя: «Як же Куся мене кохає... ніколи не повірив би нікому, що мене так будуть кохати. За що вона любе? Я ж ніщо. Не маю хистів, не вродливий, ніщо, ніщо... А виходить, є щось, за що кохає...» [3, с. 29]. Внутрішній монолог юнака не просто розкриває його критичний погляд на себе, але й означає (поки що тільки через натяк) внутрішнє роздвоєння Віктора Хабровського. Це роздвоєння, набуваючи упродовж оповіді чітких обрисів як протистояння між релігійною вірою та інстинктом, стає рушієм сюжетної дії в творі. Конфлікт полягає в тому, що статевий потяг усвідомлюється героєм як деструктивна, непідвладна розумовому контролю сила. Тож психологічно вмотивованими в оповіданні є намагання Віктора виправдати свій безчесний учинок, звинувачуючи всіх, крім себе: «Я йшов без наміру. Це вона, вона всьому винна. Та й не вона, а просто жіноче бажання показатись напівубраною. Підходжу, стукаю в двері – можна! Тобі, каже, можна. Одчиняю двері – господи! вона лише в білизні. Посидь, каже, я зараз вберуся. Посидь! Ніколи. Я про це не думав... Я кохав її чисто...» [3, с. 29]. Зрештою внутрішнє «Я» Віктора Хабровського робить висновок: «Негарно, негарно ти зробив», – донеслось ізсередини» [3, с. 29]. Звернення героя до себе у другій особі

поглиблює драматичну колізію твору, оскільки свідчить про небажання юнака прийняти власну тваринну сутність: у такий спосіб його «Над-Я» відмежовується від сексуальних бажань. Це оповідання наскрізь психологічне: велика кількість внутрішніх монологів «оголює» перед читачем складну внутрішню колізію твору.

Оповідання В. Підмогильного «Старець» репрезентує все ту ж характерну для письменника зосередженість на чоловічому статевому потягу, проте виявляє авторську динаміку психологічного зображення-вираження. Автор показує, як фізичні вади людини впливають на ставлення до неї інших людей, а також те, як каліцтво змінює внутрішній світ людини, її поведінку, знищує моральні цінності. Описані ситуації, на перший погляд, засвідчують зміну проблемно-тематичних пріоритетів письменника. Однак насправді вони спрямовують тематичну структуру твору в традиційне русло: спроба згвалтування повії Гальки та його психоемоційні наслідки для Тимоша – це те, що цікавить письменника. Відкритий, здавалося б, фінал (оповідання закінчується тим, що чоловік лежить долілиць, закривши голову руками, а Галька лупцює його костуром) заокруглює конфлікт між «Воно» і «Над-Я»: автор передає читачеві почуття вини й приниження героя, а відтак – його остаточну капітуляцію перед дійсністю.

Уважним психологом-аналітиком постає В. Підмогильний також в оповіданні «Гайдамака», де складну політичну тему переведено в психологічну площину. Щоправда, тут в основу конфлікту покладено вже інший визначальний, за З. Фройдом, імпульс – інстинкт виживання. Використовуючи психологічні засоби зображення-вираження в цьому творі, автор намагається показати відносини головного героя з його однолітками, батьками, гайдамаками, червоноармійцями та комісаром. Почуття непотрібності та самотності породжує у героя комплекс неповноцінності, через який він прагне померти і так опиняється в гайдамацькому загоні. Причини «образи і приниження» хлопця розкрито в епізоді його страти, з надзвичайною психологічною майстерністю поданого В. Підмогильним через суб'єктивний хронотоп. Саме ця ситуація дозволяє стверджувати, що не так фізичні знущання, як своєрідне екзистенційне прозріння героя під час розстрілу стає причиною його мук: Олесеє «Над-Я» (усвідомлене бажання смерті на початку твору) переможене «Воно» (звіряча жага життя, пережита у фінальній сцені), чому не може не радіти «Я».

Людина як носій ірраціональних, підсвідомих (у фрейдівському розумінні) сил стає об'єктом художніх рефлексій в оповіданнях В. Підмогильного «Собака», «Проблема хліба», «Син». В основі цих творів – «голодний побут» як реалістичне тло. Як зазначає Р. Мовчан, «тут не лише оголено непоборну могутність ірраціональних сил, а гостро заакцентовано питання: чи дух може упокорити тіло, перемогти плоть?» [1, с. 238]. У руслі нашого дослідження зазначені твори цікаві насамперед нетиповістю (інколи навіть екзистен-

ційною «межовістю») ситуацій: автор випробовує людину на стійкість, при цьому важелями «моральних» терезів стають категорії життя і смерті.

Проблема голоду, яка мотивує думки і вчинки героя, розкривається в оповіданні «Собака». Тимергей постійно знаходиться в ситуації вибору між духовними потребами: «стіною з книжок» (до речі, використаний В. Підмогильним образ «стіни» в контексті екзистенційної філософії символізує відчуження, відстороненість від навколишнього світу) та фізичною потребою в їжі. Остання є домінуючою, оскільки скеровує інтелектуальні процеси у свідомості хлопця: «Ранком Тимергей прокидався й гадав про те, що до обіду йому нічого їсти. Ще й їсти не дуже хотілося, але зналось, що через дві години голод відчутись. Робилося тоскно. Починало здаватися, що він ніколи нічого не їв і завсіди був голодний...» [3, с. 115] й впливає на його внутрішнє самопочуття, що передається за допомогою непрямой форми психологізму, – письменник вдається до «мови тіла»: «Тимергей знову простягався на ліжку, стискував руки, ховав у подушки голову й стогнав довго і тихо» [3, с. 115]. Ці рядки підкреслюють внутрішню дисгармонію головного героя.

Особливою іронічністю позначена ситуація, коли студент Тимергей ви-вчає вершинні досягнення філософської думки □ твори Канта та Ніцше (до речі, вже самі ці постаті – перший є засновником німецької класичної філософії, другий – яскравим представником неklasичної ідеалістичної – прочитуються як фундаментальна культурна опозиція. Одночасна увага до обох героя В. Підмогильного сигналізує і про роздвоєність самого Тимергея), в яких осмислюються основи людського буття, а сам, виявляється, не може жити без борщу. Випробування голодом змушує героя виробити власну «філософію», викликану жорстокими обставинами пореволюційної дійсності. Концепція існування у Тимергея лаконічна, виразна й універсально значуща: «Рація життя в тому, щоб їсти» [3, с. 118]. Однією фразою Тимергей ніби дає відповіді на всі онтологічні, гносеологічні, етичні, психологічні питання світу. Натомість автор яскраво і переконливо розкриває тваринну сутність людини, що впливає на психологічний стан кожної без винятку особистості.

У своїх творах В. Підмогильний говорить про людину конкретної історичної епохи – першої третини ХХ ст. Проте письменник, «на відміну від «пролетарських митців», – зазначає Р. Мовчан, – глибоке розуміє складність і суперечність самої революції...» [1, с. 239]. Суспільні потрясіння, хаос у країні, невпевненість, зневіра людей у завтрашньому дні, породили, як зазначає сам В. Підмогильний, нову особистість – людину з розколотою, роздвоєною психікою [3, с. 8]. Це наскрізна проблема, що пронизує його малу прозу, а психологія «несоціальної людини» (Р. Мовчан), по суті, – єдиний аспект, який цікавить письменника. Такою оригінальною художньою моделлю пореволюційного суспільства є твори «Іван Босий», «Історія пані Ївги», «Сонце сходить», «Військовий літун» тощо.

В. Підмогильний, як ніхто інший, розумів і прагнув виразити, що в усі часи людина залишається самотньою, хоча й знаходиться у суспільстві. Тому-то більшість його героїв показано в критичних, хай і не масштабних, ситуаціях, які, однак, вимагають від них (без будь-якої допомоги) прийняття важливих, навіть життєво необхідних рішень. Прикладом такого випадку є оповідання «Історія пані Ївги». У ньому автор знайомить нас із пані Ївгою Нарчевською, яка їде з села до міста, щоб усамітнитись після того, як її чоловіка вбили селяни. За допомогою найпростішої – описової форми психологізму (вона підкреслює наївність жінки, адже в її світі все було просто, а це потребує відповідного – поверхового – зображення, без проникнення у «глибини людського буття» (В. Фащенко)) В. Підмогильний передає погляд жінки на селян, які вчинили злочин: «Весь час селяни здавались їй надзвичайно лагідні. Принаймні такими вона бачила їх, коли вони приходили з якимсь проханням» [3, с. 193]. Проте її спостереження виявились помилковими: «Сусіди ненавиділи її за мовчання й урочистий вигляд. Ніхто не розумів її життя ані думок» [3, с. 194]. Вони ж і виказали пані Ївгу в НК, що зрештою призвело до тяжких поневірянь і смерті героїні.

На думку Р. Мовчан, «трагічний фінал твору... утілює його основну ідею – колишній пані немає місця в новому житті, тому будь-які благородні поривання марні» [1, с. 239]. Однак в оповіданні звучить також іронія – В. Підмогильний-психолог через мовну характеристику персонажа, ставлення сина, покоївки та інших майстерно виписує характер колишньої поміщиці: дитяча наївність, непристосованість до життя, упокорення обставинам у поєднанні з невинуватою жертвовністю нівелюють соціальне звучання «Історії пані Ївги». (До речі, навіть назва твору вказує на увагу автора до приватної сфери – «історії» з життя окремої людини).

Оповідання «Військовий літун» розкриває перед читачем душевну драму людини, розчаровану дисонансом між очікуваним і реальністю. Повернувшись додому, герой відчуває, що змінилось не тільки рідне місто, але і його мешканці. Внутрішній стан Сергія Данченка В. Підмогильний майстерно передає через опис помешкання: «В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, що він давно вже прочитав і возив з собою без мети. Біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походо-

вою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі – сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою. Сергій не звертав досі уваги на убозтво свого мешкання, а тепер воно вразило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затищують ходу, малюнки в масивних рамцях, тропічні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкраї паркетні й важкі завіси. Нудьга обгортала його серце» [3, с. 172]. Опис побудовано на принципі контрасту, за допомогою якого подано відмінність між колишнім і теперішнім життям чоловіка, що накладає певний відбиток на його внутрішнє самопочуття.

Одночасно розширюється уявлення про характер військового літуна. До речі, назва твору також не випадкова – автор підкреслює: війна – це все, що залишилося в його житті, вона підкорила його (життя) собі, стала його сутністю. Тому-то з особистих речей героя в чужій тітчиній кімнаті залишилися тільки предмети його воєнного побуту: сіра походова ковдра, шолом та альтиметр. А ще книжки, які «він давно вже прочитав і возив з собою без мети». Таким («прочитаною книгою») стало тепер і його існування – «без мети». Неспроможність Сергія Данченка розлучитись із потрібними речами символізує також сконцентрованість героя на минулому і непристосованість до життя в нових соціальних обставинах.

Висновки і пропозиції. Отже, герої В. Підмогильного постають перед читачем в особливому ракурсі, порівняно з тим, як зображували людину прозаїки XIX ст. Вони (герої) є продуктом конкретної історичної епохи і водночас не є тільки ілюстраторами соціальних катаклізмів. Ніколи раніше до В. Підмогильного в українській літературі людина не виступала настільки самодостатнім об'єктом письменницького зацікавлення. Митець звертає увагу на психологічні аспекти її буття, занурюється в підсвідомі стимули її вчинків. В оповіданнях пізнішого періоду митець, зберігаючи попередні тенденції, намагається, крім психоаналітичних рефлексій, бодай пунктирно окреслити характери своїх героїв. У його творах соціальна проблематика завжди має філософський або психологічний підтекст.

Оскільки творчість В. Підмогильного засвідчує еволюцію в змалюванні внутрішнього світу героя (під впливом поезики інтелектуалізму письменник переходить від зображення психологічних рефлексій до змалювання характерів), перспективним вектором подальших наукових пошуків вважаємо дослідження особливостей характеротворення в інтелектуальній прозі митця.

Список літератури:

1. Мовчан Р. «Внутрішня» людина в «малій» прозі Валеріана Підмогильного // Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі : [монографія] / Раїса Мовчан. – К. : Стило, 2008. – С. 231–244.
2. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі // Теорія літератури / Соломія Павличко. – Вид. 2-ге. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – С. 21–423.
3. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / Валер'ян Підмогильний. – К. : Наукова думка, 1991. – 800 с.
4. Тарнавський М. Між розумом та ірраціональністю: Проза Валер'яна Підмогильного : пер. з англ. / Максим Тарнавський. – К. : Пульсари, 2004. – 230 с.
5. Череватенко Л. Все, чим душа боліла : [передмова] / Леонід Череватенко // Євген Плужник. Поезії / [упоряд., ст. Л.Б. Череватенка]. – К. : Радянський письменник, 1988. – С. 5–100.

Акулова Н.Ю., Дацева А.В.

Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ И СРЕДСТВА ХАРАКТЕРООБРАЗОВАНИЯ В МАЛОЙ ПРОЗЕ В. ПОДМОГИЛЬНОГО

Резюме

В статье рассмотрена специфика психологизма в малой прозе В. Подмогильного. Доказано, что в произведениях писателя социальная проблематика всегда имеет философский или психологический подтекст. Достоверное отображение душевного мира героев, моделирование характеров происходит через комбинированное применение основных форм психологизма и, соответственно, свойственных им средств и приемов.

Ключевые слова: художественный психологизм, средства характерообразования, внутренний монолог, портрет, пейзаж, интерьер, хронотоп.

Akulova N.Y., Datseva A.V.

Melitopol Bohdan Khmelnytskyi State Pedagogical University

ARTISTIC PSYCHOLOGISM AND WAYS OF CHARACTER FORMATION IN V. PIDMOGYL'NY'S PROSE

Summary

The article deals with particularities of psychologism in V. Pidmogyl'ny's prose. It is proved that social problems in writer's works always have philosophical or psychological implication. Truthful reproduction of characters' internal world and simulation of characters are made through combined application of main types of psychologism with its own methods.

Key words: artistic psychologism, ways of character formation, inner speech, portrait, landscape, interior, chronotopos (time-and-space).